

Osmanlı, İnan ve Diyalog Perspektifinden Anabaptistler ve Hristiyan-Müslüman İlişkileri

Halil Temiztürk

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Dinler Tarihi
Doctor, Independent Researcher, History of Religions
Tekirdağ, Türkiye
haliltemizturk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4564-5561

Anabaptists and Christian-Muslim Relations from the Perspective of Ottoman, Iranian and Dialogue

Abstract

As Muslims live side by side with Christians in a globalizing world has made it imperative for Muslims to wrestle seriously with the Christian tradition. One of the branches of science investigating this confrontation is the history of religions. Because this discipline examines religious creeds, their historical process as much as the relationships of religious people in the context of their history and theology. It can be said that Muslim-Christian relations have a positive history when taken into account the Christians of Najran, the migration of Abyssinia (Ethiopia) and the Christians living under the rule of Muslim sultans. However, especially after the crusades, Islam has been regarded as the object of fear in the West. On the other hand, factors such as the Crusades, studies of orientalism, the increasing Islamophobia and Zionism in the West after 9/11 have influenced Muslims' views on Western civilization.

The history of Protestant Christians is an important area in Muslim-Christian relations. It is evaluated in this article the approach of Anabaptists, a Protestant sect, towards Muslim Turks in the early period and their relations with Shia and Sunni Muslims in the modern period. Firstly we state that the names of Mennonite and Anabaptist are used interchangeably in the article but in fact, the name of Anabaptist is an umbrella term. Protestantism basically accepts the doctrines and rituals based on the Bible, and by criticizing the religious authority of the papacy, adopts everyone to be clergy. Anabaptism, which means "re-baptizing" (ἀναβαπτισμός) in Greek, has been separated from Protestantism over time and became an independent church. Anabaptists agree with Luther about rejecting the authority of the Papacy and other Roman Catholic leaders and advocating that only the Bible is valid in the religious field. However, at some points, they have dissent towards him.

For example, Andreas Karlstadt (d. 1541), who is regarded as the first leader of the Anabaptists, refused religious vows, accepted the eucharist just is a symbol to remember that Jesus' moments on the cross. Also, he banned to addressing Luther as a "doctor", since all the people who believed in Jesus would be equal. Anabaptists stated that the teachings of Jesus are the centrepiece and the church and state affairs should be separated since politics is not in line with him. Also, they advocated staying away from violence, just like Jesus. The main difference that distinguishes Anabaptists from other

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Geliş/Received: 30 Aralık/December 2019 | **Kabul/Accepted:** 01 Şubat/February 2020 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2020

Atf/Cite as: Halil Temiztürk, "Osmanlı, İnan ve Diyalog Perspektifinden Anabaptistler ve Hristiyan-Müslüman İlişkileri = Anabaptists and Christian-Muslim Relations from the Perspective of Ottoman, Iranian and Dialogue", *Eskiyeini* 40 (Mart/March 2020), 181-198 <https://doi.org/10.37697/eskiyeini.667827>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Protestant groups is that they accept adult baptism, not baby baptism. Anabaptists have been subjected to oppression by both the Protestant and Catholic Church because of this kind of believes. Many Anabaptists, like Thomas Müntzer (1489-1525), who is one of the important leaders of the Anabaptists, were executed during the Peasant Wars (1524-1525).

The most striking point in the relations of the Anabaptists with the Muslims is that they refused to fight against the Turks. Michael Sattler (1490-1527), one of the first leaders of the Anabaptists, was tried in 1527 because he refused to fight against the Turks. Other examples of Anabaptists did not use weapons against the Turks are the Mohac Square Battle (1526) and the 1st Siege of Vienna (1529). Upon the arrival of the Ottomans to the Moravian region that remained within the boundaries of Austria (now the Czech Republic), Hutterites, an Anabaptist group living in that region, had stated that they would not fight against the Turks even if they had the power.

In our opinion, the main reason oppression against the Anabaptists by their co-religionists is that they did not fight against the Turks. Because opposing infant baptism points to a theological separation, while opposing the idea of uniting against Turks supported by even a reformer like Luther is a political revolt against the church. Therefore, Anabaptists were considered by others as traitors who opposed the defence policies of their own countries.

Anabaptist migrated to regions such as Ukraine, Central Asia and Russia as a result of the pressures by their co-religionist. It is known that Anabaptists migrated to Russia and Central Asia after the 1880s. The information in the Ottoman archives that some Anabaptists passed from the Danube region to Russia confirms this immigration. Remarkably, the Mennonites today living in the Hive region (Uzbekistan) organize various exhibitions and organizations to keep these memories alive.

Anabaptists claim that do not adopt policies based on violence and prejudices unlike Evangelists and believe that it is necessary to interact with Muslims for the solution of problems. For example, it is emphasized that anti-Islamic rhetoric that started after the 9/11 attacks prevented communication between the two religions and that American hegemony and strict national policies do not represent Christianity in the Anabaptist-Muslim Symposium book (2005). Although Anabaptists criticize Evangelical policies and have an indulgence towards Muslims, this does not mean that Anabaptists have abandoned their missionary goals. Because it draws attention to Anabaptists' activities in different Islamic countries. For example, it is known that they work with Muslims in different parts of Indonesia and Africa on education, agricultural research and technology.

It can be said that the dialogue efforts between Anabaptists and Muslims are mostly from America, Canada and Iran. The activities of Anabaptists in Turkey carried out by Rosedale Mennonite Missions. The two groups that outstanding with inter-institutional studies in contacts between anabaptists and Muslims are Iranian Shiites and American and Canadian Mennonites. These relations started after the visits of four Mennonite Central Committee (MCC) members who came to the region after the earthquake occurred in Manjil-Rudbar city of Iran in 1990. These relations have continued with Imam Imam Khomeini Education and Research Institute going to Toronto and North American Mennonite students came to Kum city. Relations between Iranian Shiites and Canadian Mennonites have continued thanks to symposiums until today.

Although Anabaptists aim to establish positive relations with Muslims, we think that these contacts have some problems similar to interfaith dialogue. It is a fact that there are similarities between Christian teachings and Islam but it is problematic to express that both traditions are fed from the same source and that a dialogue can be established on Jesus, which is the common point of both religions. It is also standing out that Anabaptists distort some information and deflect the meaning of Islamic terms with the idea of establishing a dialogue between the two religions. Remarkably, they choose the title "The Kingdom of God in Islam and the Gospel" in the first paper of the Anabaptist-Muslim Conference book in 2005 and this affirms our thoughts. It is also another problem to emphasize that the belief of sunnah in Islam and the lifestyle stated in the Bible are similar. Undoubtedly,

this attempt to establish similarity carries the danger of the disappearance of meaning and terminology that the religions belong to. Although it is admirable that Anabaptists keep in touch with Muslims, stand against Islamophobia, distance from Evangelism, and help Syrian immigrants, there are some hesitations that if they have pure intentions, because Anabaptists give importance missionary activities and adopt inter-religious dialogue that means to reconcile Islam with Christianity.

Keywords: History of Religions, Christian-Muslim Relations, Anabaptist, Reform Process, Dialog

Osmanlı, İran ve Diyalog Perspektifinden Anabaptistler ve Hristiyan-Müslüman İlişkileri Öz

Küreselleşen dünyada Müslümanların Hristiyanlarla yan yana yaşamak durumunda olması, onların Hristiyan geleneğiyle ciddi bir şekilde yüzleşmelerini zorunlu hale getirmiştir. Bu yüzleşmeyi inceleyen bilim dallarından birisi de dinler tarihidir. Zira bu disiplin tarihsel süreçte dinî akideleri incelediği kadar dindarların kendi aralarındaki ilişkileri tarih ve teoloji bağlamında ele almaktadır. Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin erken dönemde Necran Hristiyanları, Habeşistan hicreti ve Müslüman idarecilerin hükümdarlığı altında yaşayan Hristiyanlar odağında müspet bir seyir izlediği söylenebilir. Ancak Haçlı Seferleri ile başlayan süreçte İslam, Batı'da kılıçla yayılan ve korku duyulan bir din olarak kabul edilmiştir. Öte yandan Haçlı Seferleri, oryantalizm çalışmaları, 11 Eylül sonrası Batı'da artan İslamofobi ve Siyonizm gibi etmenler Müslümanların Batı medeniyetine olan bakış açılarını etkilemiştir.

Müslüman-Hristiyan ilişkilerinde önemli bir alan da Protestan Hristiyanları tarihidir. Bu doğrultuda elinizdeki makalede bir Protestan mezhebi olan Anabaptistlerin erken dönemde Müslüman Türklere karşı yaklaşımları ve modern dönemde Şii ve Sünni Müslümanlarla olan ilişkileri değerlendirilmiştir. Makalede Mennonit ve Anabaptist isimlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığını ancak esasında Anabaptistlerin daha kapsayıcı bir isim olduğunu ifade etmeliyiz.

Protestanlık temelde Kitâb-ı Mukaddes'e dayalı akide ve ritüelleri kabul etmekte ve Papalığın dini otoritesini eleştirerek herkesin din adamı olmasını benimsemektedir. Yunanca "yeniden vaftiz etmek" (ἀναβαπτισμό) anlamına gelen Anabaptizm ise zamanla Protestanlıktan ayrılarak bağımsız bir kilise olmuştur. Anabaptistler, Papalık ve diğer Roma Katolik liderlerinin otoritesini reddetme ve dini alanda sadece Kutsal Kitabın geçerli olduğunu savunma noktasında Luther gibi düşünmektedir. Ancak bazı noktalarda onunla ayırmışlardır. Örneğin Anabaptistlerin ilk lideri olarak kabul edilen Andreas Karlstadt (ö. 1541) dinsel yemin etmeyi reddetmiş, ekmek-şarap sakramentinin sadece Hz. İsa'nın çarmıhtaki anlarını hatırlamak için bir sembol olduğunu savunmuş ve Hz. İsa'ya inanan bütün insanların birbirine eşit olacağı düşüncesiyle Luther'e doktor unvanı ile hitap etmeyi yasaklamıştır. Ayrıca Anabaptistler, siyaset ile Hz. İsa'nın öğretilerinin aynı çizgide olmamasından dolayı kilise ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini belirtmiş ve diğer insanlara karşı da tıpkı Hz. İsa gibi barışsever olmayı savunmuşlardır. Anabaptistleri diğer Protestan gruplarından ayıran en önemli farklılık ise onların bebek vaftizini kabul etmeyip yetişkin vaftizini kabul etmeleridir. Anabaptistler bu farklılıklarından dolayı hem Protestan hem de Katolik Kilisesi tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Anabaptistlerin önemli liderlerinden birisi olan Thomas Müntzer (1489-1525) başta olmak üzere birçok Anabaptist, Köylü Savaşları (1524-1525) sırasında infaz edilmiştir.

Anabaptistlerin Müslümanlarla ilişkilerinde en dikkat çeken nokta, onların Türklere karşı savaşmayı reddetmeleridir. Anabaptistlerin ilk liderlerinden birisi olan Michael Sattler'in (1490-1527), 1527 yılında yargılanma nedeni Türklere karşı savaşmayı reddetmesidir. Anabaptistlerin Türklere karşı silah kullanmadıkları diğer örnekler Mohaç Meydan Savaşı (1526) ve I. Viyana Kuşatması (1529)'dır. Osmanlıların o dönemde Avusturya sınırları içinde kalan (günümüzde Çek Cumhuriyeti) Moravya bölgesine gelmeleri üzerine, bölgede yaşayan bir Anabaptist grup olan Hutteritler imkânları olsa da Türklere karşı direnmeyeceklerini belirtmişlerdir.

Kanaatimizce Anabaptistlere gösterilen tepkinin esas nedeni, onların Türklere karşı silah kullanmalarındadır. Zira bebek vaftizine karşı çıkmak teolojik bir ayrılığı ifade etmekte iken Luther gibi bir reformcunun bile destek verdiği Türklere karşı birleşmek fikrine karşı çıkmak kiliseye karşı siyasi bir başkaldırıyı ifade etmekteydi. Dolayısıyla Anabaptistler, yaşadıkları ülkelerin kendilerini savunma politikalarına karşı gelen hainler olarak kabul edilmiştir.

Anabaptistler kendi dindaşları tarafından gördükleri baskılar sonucu Ukrayna, Orta Asya ve Rusya gibi bölgelere göç etmişlerdir. Anabaptistlerin 1880'li yıllardan itibaren Rusya ve Orta Asya'ya doğru göç ettikleri bilinmektedir. Osmanlı arşivlerinde bazı Anabaptistlerin Tuna bölgesinden Rusya'ya geçtikleri bilgisi de bu durumu kanıtlamaktadır. Günümüzde de Hive bölgesinde yaşayan Mennonitler'in buradaki hatıralarını canlı tutmak için çeşitli sergiler ve organizasyonlar yapmaları dikkat çekmektedir.

Anabaptistler, Evanjelistlerin şiddete ve önyargılara dayalı politikalarını benimsemediklerini ve sorunun çözümü için Müslümanlarla karşılıklı iletişime geçmenin gerekli olduğuna inanmaktadırlar. 2005 yılında yapılan Anabaptist-Müslüman Sempozyumu'nun tanıtım yazısında, 11 Eylül olaylarından sonra başlayan İslam karşıtı söylemlerin her iki din arasındaki iletişimi engellediği ve Amerikan hegemonyası ve katı ulusal politikaların Hristiyanlığı temsil etmediği vurgulanmaktadır. Anabaptistlerin Evanjelist politikaları eleştirdiği ve Müslümanlara karşı daha hoşgörülü oldukları görülsede bu durum Anabaptistlerin misyonerlik hedeflerinden vazgeçtikleri anlamına gelmemektedir. Zira Anabaptistlerin farklı İslam ülkelerinde yaptıkları faaliyetler dikkat çekmektedir. Örneğin Endonezya ve Afrika'nın farklı yerlerinde eğitim, tarım araştırmaları ve teknoloji konusunda Müslümanlarla çalışmaları bilinmektedir.

Anabaptistler ve Müslümanlar arasındaki diyalog çabalarının daha çok Amerika, Kanada ve İran kaynaklı olduğu söylenebilir. Anabaptistlerin Türkiye üzerindeki faaliyetlerini ise *Rosedale Mennonite Missions* adlı bir cemiyet üstlenmiştir. Anabaptistler ve Müslümanlar arasındaki temaslarda kurumlar arası çalışmalarla dikkat çeken iki grup İran Şiileri ile Amerika ve Kanada Mennonitleri'dir. Bu ilişkiler 1990 yılında İran'ın Manjil-Rudbar kentinde meydana gelen deprem sonrası bölgeye gelen dört *Mennonite Central Committee* (MCC) üyesinin ziyaretleri sonrasında başlamıştır. Daha sonra bu ilişkiler İmam Humeyni Eğitim ve Araştırma Enstitüsü'nün Toronto'ya gitmesi ve Kuzey Amerikan Mennonit öğrencilerinin de Kum şehrine gelmesi ile sürmüştür. İran Şiileri ve Kanada Mennonitleri arasındaki ilişkiler günümüze kadar bir silsile halinde devam eden sempozyumlarla sürmektedir. Anabaptistlerin Müslümanlarla diyalog kurmaya devam ettiklerini ancak bu temasların dinler arası diyalogun problemli noktalarına benzer hususlar taşıdığını düşünmekteyiz. Hristiyanlık öğretileri ile İslam arasında benzerlikler olduğu bir gerçektir ancak Anabaptistlerin her iki geleneğin aynı kaynaktan beslendiğini ve ortak nokta olan Hz. İsa'da buluşmak koşuluyla bir diyalog kurulacağını ifade etmeleri problemlidir. Ayrıca Anabaptistlerin her iki din arasında bir diyalog kurma ideali içerisinde bazı bilgileri çarpıtması ve kavramların anlamlarını silikleştirmesi de göze çarpmaktadır. 2005 yılında Anabaptist-Müslüman Konferansı'nın bildiriler kitabının ilk teflisinde "İslam ve İncil'de Tanrı'nın Krallığı" (*The Kingdom of God in Islam and the Gospel*) gibi bir başlığın seçilmesi bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Aynı şekilde İslam'daki sünnet inancı ile İncil'de belirtilen yaşam tarzının benzer olduğunun vurgulanması da başka bir problemdir. Şüphesiz bu benzerlik kurma çabası dinlerin kendilerine ait terminolojilerin ve anlam dünyasının kaybolması tehlikesini barındırmaktadır. Anabaptistler İslam ile iletişim halinde olmaları, İslamofobiye karşı durmaları, Evanjelizme mesafeli oluşları ve Suriyeli göçmenlere yardımcı olmaları takdir edilse bile dinler arası diyalog kapsamında dinleri bir bütün haline getirmeleri onların halis niyetlere sahip oldukları noktasında tereddütler oluşmasına sebep olmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dinler Tarihi, Hristiyan-Müslüman ilişkileri, Anabaptist, Reform Süreci, Diyalog

Giriş

Dinler tarihi çalışmaları, dinlerin teolojileri ve tarihsel süreçlerini incelediği kadar bu dinlerin müntesiplerinin birbirleriyle olan ilişkilerine de odaklanmaktadır. Dinî inançlar, canlı bir organizma gibi gelişmekte ve kendi üyelerinin pratikleriyle şekillenmektedir. Çünkü kutsal metinleri yorumlayan ve eylemleri ile tatbik edenler, o dinin algılanma biçimini doğrudan etkilemektedir. Bir dinin müntesipleri tarafından benimsenen dinî, sosyolojik ve politik kabuller öteki inançlara karşı olan yaklaşımın farklılaşmasını ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Hristiyanlar, Yahudileri uzun bir süre Hz. İsa'nın katilleri olarak görmüş ve özellikle Orta Çağ'da bu olumsuz etiketleme sonucu Yahudiler çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Ancak İkinci Vatikan Konsili'nden (1962-1965) sonra Yahudiler'in Müslümanlar gibi diyalog kurulacak bir topluluk olarak kabul edilmesi, Hristiyanlığın öteki algısındaki değişikliği göstermektedir. Benzer bir yaklaşımın İslam ile olan ilişkilerde de söz konusu olduğu görülmektedir. Batı'da, geçmişten beri, İslam kılıçla yayılan ve korku duyulan bir din olarak kabul edilmiş ancak diğer taraftan Müslüman bilim adamlarının çalışmaları hayranlıkla takip edilmiştir. Ayrıca Haçlı Seferleri, oryantalizm çalışmaları, 11 Eylül sonrası Batı'da artan İslamofobi ve Siyonizm gibi etmenler Müslümanların Batı medeniyetine olan bakış açılarını etkilemektedir. Hristiyan-Müslüman ilişkilerindeki olumlu ve olumsuz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bu bakış açısı siyaset, sosyal yapı, ekonomi ve medeniyet algısı gibi faktörlerle değişiklik arz ettiği için Hristiyan-Müslüman ilişkilerinin tek bir yargılayıcı hüküm altında değerlendirilemeyeceği açıktır. Dolayısıyla bu ilişkilerin farklı tarih dönemleri ile özellikle mezhepsel anlayışlar göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira farklı mezhep ve dönemlerin kendi iç dinamikleri İslam ve Müslümanlar ile ilgili değerlendirmelerin sağlıklı ve objektifliğini etkilemektedir.

Elinizdeki makale bu bakış açısına uygun olarak dönemselleşen ve mezhep odaklı bir okumayı ihtiva etmekte ve esasen bir Protestan mezhebi olan Anabaptistlerin erken dönemde Türkler özelinde Müslümanlara karşı yaklaşımlarını ve modern dönemde Şii ve Sünni Müslümanlarla olan ilişkileri değerlendirmektedir. Makalede Anabaptistler zaman zaman Mennonitler olarak adlandırılmaktadır. Zira her ikisi arasındaki bazı farklar var ise de literatürde genellikle birbirleri yerine kullanılmaktadır.¹ Makalede kısaca Anabaptistlerin temel inanç esasları ve diğer Protestan gruplara göre farklılıkları; ardından Anabaptistlerin kendi dindışları tarafından baskı ve eziyetlere maruz kalma nedenleri ele alınacaktır. Yine onların şiddete karşı duruşları, Viyana'ya kadar gelen Osmanlı Türklerine karşı savaşmayı reddetmelerinin sebepleri ele alınmakta ve Anabaptistlerin şiddetten uzak

¹ Anabaptistler şemsiye bir adlandırma olarak Menmonit, Hutterit, Amiş ve Brethen Kardeşler gibi farklı kolları kapsamaktadır. Ancak Mennonitler'in tamamı Anabaptistler ile aynı akidelere sahip değildir. Diğer taraftan bu grupların teknoloji kullanma, eğitim amaçlı farklı ülkelere gitme, yaşadıkları bölgelerde izole yaşama, ortak mülkiyet ya da yabancılarla karşı iletişimde farklı kabullere sahip oldukları da bilinmektedir. Örneğin Amişler, dış dünyadan izole bir hayatı tercih etmekte, elektrik kullanmamakta, kendi yiyeceklerini üretme ve ulaşımda at arabaları kullanma gibi pratiklere sahiplerken; Mennonitler modern yaşama daha fazla adapte olmuşlardır. Ayrıca dini uygulamalar konusunda da Amişler daha katıdır. Hutteritler ise malların ortak paylaşımını kabul etmekte, düşmanlarına bile silahla karşılık vermeme gibi kabullere sahiptirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Cornelius J. Dyck, *An Introduction to Mennonite History: Popular History of the Anabaptists and the Mennonites* (Pennsylvania: Herald Press, 3. Basım, 1993); Hans Jürgen Goertz, *The Anabaptists* (London: Routledge, 2. Basım, 2008).

durma ideallerinin teolojik kaynakları ve toplumsal hayattaki pratikleri değerlendirilmektedir. Son olarak Anabaptistler ile Müslümanlar arasında modern dönemdeki ilişkilerin seyri, yapılan akademik ve sosyal çalışmaların değeri ve etkileri tartışılmaktadır. Bu güncel değerlendirme genel olarak farklı zamanlarda ve şehirlerde yapılan Anabaptist ve Müslümanlar sempozyumlarına² ve çeşitli organizasyonlara ait kaynaklara dayanarak yapılmıştır. Makalenin Hristiyan-Müslüman ilişkileri tarihine ışık tutması ve bu ilişkilerdeki imkân, sınır ve problemlere katkı sağlaması ayrıca ülkemizde hakkında fazla çalışma bulunmayan Anabaptistler veya diğer isimleriyle Mennonitler çalışmalarına katkı sağlaması amaçlanmaktadır.³

1. Anabaptizm

Temelde Kitâb-ı Mukaddes'e dayalı akide ve ritüelleri benimseyen ve Papalığın dini otoritesini eleştirerek herkesin din adamı olmasını benimseyen Protestanlık, zamanla kendi içerisinde farklı alt gruplara ayrılmıştır. Bu gruplardan biri de aşağıda ele alınacağı üzere on altıncı yüzyıl kilise reform hareketi olan Anabaptizm'dir.

Yunanca “yeniden vaftiz etmek” (ἀναβαπτισμός) anlamına gelen Anabaptizm, 1525 yılında Zürih merkezli olarak ortaya çıkan ve yetişkin vaftizini esas aldıkları için “yeniden vaftizciler” olarak adını duyuran bir Protestan akımdır.⁴ Ortaya çıktıkları dönemden günümüze İsviçre, Güney ve Merkez Almanya, Moravya, Hollanda Anabaptistleri, Mennonitler, Hutteritler, Amişler ve Brethen Kardeşler olarak alt kollara ayrılmışlardır. Ancak makalenin başında da belirtildiği gibi genellikle Anabaptistler ya da Mennonitler ismi daha çok tanınmaktadır. Mennonitler'in Dünya Mennonit Konferansı'nın 2005 verilerine göre (MWC) 63 farklı ülkede 1,2 milyon üyeye sahip oldukları aktarılmaktadır.⁵ Kanada ve Amerika'da *Anabaptist Mennonit Kitâb-ı Mukaddes Araştırmaları Merkezi* (Anabaptist Mennonite Biblical Seminary) ve *Mennonit Eğitim Enstitüsü* (Mennonite Educational Institute) ve *Doğu Mennonit Üniversitesi* (Eastern Mennonite University) gibi farklı araştırma enstitüleri ve üniversitelere sahiptirler.

2. Reform Süreci ve Anabaptistler

Hristiyanlığın farklı mezheplere ve teolojik tartışmalara maruz kaldığı dönemlerden biri Reform sürecidir. Haçlı Seferleri'nden beklenen başarının sağlanamaması, Röne-

² Anabaptist-Müslüman ilişkileri sempozyumlarının ilki, İran Şiileri ile Mennonitler arasında 11 Eylül olayları sonrası büyüyen İslamofobi tehlikesini bertaraf etmek için Toronto İlahiyat Fakültesi öncülüğünde 2002 yılında yapılmıştır. İkinci toplantı ise 2006 yılında İran'ın Kum şehrinde gerçekleşmiştir. Kanada'da toplantının teması “Modernite ile Yüzleşmek” iken İran'da “Vahiy ve Otorite” konusu tartışılmıştır. Daha sonra bu toplantılar Manitoba, Kum gibi şehirlerde Kanada Mennonitleri ve İran Şiileri ortaklığında “Maneviyat”, “Barış ve Adalet”, “Kimlik Krizi” gibi temalarla 2009, 20011, 2014 ve 2017 yılında devam etmiştir. Bk. Mennonites of Ontario, “Mennonite-Muslim Dialogue in Search of Promised Lands” (Erişim 20 Mart 2017.)

³ Anabaptistler ve Mennonitler ile ilgili yapılan çalışmalar için bk. Hatice Keleş, *Evanjelik Bir Hareket: Anabaptist Mennonit Kilisesi* (Ankara: Berikan Yayıncılık, 2018).; Resul Çatalbaş, *Radikal Reformistler: Hristiyanlıkta Anabaptist Hareket* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015).

⁴ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 33.

⁵ James R. Krabill vd., “Preface”, *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 18.

sans'ın getirdiği ilkeler ve rahiplik sınıfı içerisinde görülen yozlaşmalar uzun bir süre Hristiyan dünyasını rahatsız etmiş ve nihayetinde Luther öncülüğünde Reform süreci başlamıştır.⁶ Bu süreçte Anabaptistlerin, Luther ile birçok konuda yolları kesişmiştir. Zira onlar da Papalık ve diğer Roma Katolik liderlerinin otoritesini reddetme ve dini alanda sadece Kutsal Kitabın geçerli olduğunu savunma noktasında Luther gibi düşünmektedir. Hatta Anabaptistlerin bir temsilcisi olan ve Zwickau peygamberleri olarak tanınan 16. yüzyılda yaşamış Nicholas Storch, Thomas Dreschel ve Markus Stübner adlı üç reformist, Almanya'nın Zwickau şehrinde başlattıkları hareketlerine daha sonra Luther'in reform listesini aştığı şehir olan Wittenberg'e taşınmış ve faaliyetlerine burada devam etmişlerdir.

Ancak başta Anabaptistler olmak üzere bütün Protestan grupların Luther ile uzlaşmadığı ve kendilerine özgü inanç ilkeleri benimseyerek farklı kollara ayrıldığı bilinmektedir. Özellikle Luther'in yakın çevresi başta olmak üzere hem Katolik dünyasından hem de kendini reformcu olarak gören çevrelerden ona karşı eleştiriler yükselmiştir. Anabaptistlerin ilk lideri olarak kabul edilen Andreas Karlstadt (öl. 1541) da bu eleştirileri yöneltenler arasındadır. Karlstadt, Luther'in yakın arkadaşıdır ve Hz. İsa'nın hayatını takip etme üzerine yaptığı vaazları nedeniyle onu takdir etmiştir. Ancak Karlstadt, dinsel yemin etmeyi reddetmiş, ekmek-şarap sakramentinin sadece Hz. İsa'nın çarmıhtaki anlarını hatırlamak için bir sembol olduğunu savunmuş ve Hz. İsa'ya inanan bütün insanların birbirine eşit olacağı düşüncesiyle Luther'e doktor unvanı ile hitap etmeyi yasaklamıştır.⁷ Diğer taraftan Anabaptist Zwickau peygamberleri de, reformcuları Kutsal Ruh'a fazla ağırlık vermedikleri için eleştirerek onlardan farklı olduklarını göstermişlerdir.⁸ Ayrıca Anabaptistler, Luther'den farklı olarak Hz. İsa'nın öğretilerinin esas olduğunu, onunla siyasetin aynı çizgide olmamasından dolayı kilise ve devlet işlerinin ayrılması gerektiğini belirtmişler ve diğer insanlara karşı da tıpkı Hz. İsa gibi barışsever olmayı savunmuşlardır.⁹

Anabaptistleri diğer Protestan gruplarından ayıran en önemli farklılık ise onların bebek vaftizini kabul etmeyip yetişkin vaftizini kabul etmeleridir. Onlar bebek vaftizini, bireyin özgür iradesine dayanmadığı gerekçesiyle geçersiz saymakta ve yetişkin vaftizini esas almaktadır.¹⁰ Anabaptistler'e göre, yetişkin vaftizi savunmaları ve şiddette uzak durmaları Hz. İsa'nın ve saf Kilise'nin öğretilerine hareket ettiklerini göstermektedir.¹¹

Anabaptistler bebek vaftizi kabul etmeme, silah kullanmama ve devlet ile dinî erklerin birbirinden ayrılması gerektiğine inandıkları için hem Protestan hem de Katolik Kilisesi tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Başta Anabaptistlerin önemli liderlerinden birisi olan Thomas Müntzer (1489-1525) olmak üzere birçok Anabaptist, Köylü Savaşları (1524-1525) sırasında infaz edilmiştir. Anabaptistlerin kendi kaynaklarında hayatlarını kaybeden ve "şehit" olarak kabul edilen bu kişilere ait çok sayıda hikâye yer almaktadır.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. G. R. Elton, *Reformasyon Avrupası: 1517-1559*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2012); Hakan Olgun, *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto* (Ankara: Fecri Yayınları, 2001); Ali Erbaş, *Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004).

⁷ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 30.

⁸ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 31.

⁹ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 20.

¹⁰ John Brinsley, *The Doctrine and Practice of Infant Baptism* (Tennessee: Puritan Publications, 2014), 32.

¹¹ David M. Smolin, "A House Divided? Anabaptist and Lutheran Perspectives on the Sword", *Journal of Legal Education* 47/1 (Mart 1997), 29.

Anabaptistlere gösterilen tepkinin esas nedeni genelde bebek vaftizine karşı çıkmaları olarak kabul edilse de, onların Türklere karşı silah kullanmamalarının bu baskının ana sebebi olduğunu düşünmekteyiz. Zira bebek vaftizine karşı çıkmak teolojik bir ayrılığı ifade etmekte olduğundan kilise sadece onları kutsal kitaba karşı gelmekle itham etmiş ve çeşitli bildirimlerle bu tutumlarını kınamıştır. Ancak o dönemde Luther gibi bir reformcunun bile destek verdiği Türklere karşı birleşmek fikrine karşı çıkmak kiliseye karşı siyasi bir başkaldırıyı ifade etmekteydi. Dolayısıyla Anabaptistler, kiliseyi tehlikeye sokan heretikler gibi algılanmış ve yaşadıkları ülkelerin kendilerini savunma politikalarına karşı gelen hainler olarak kabul edilmelerine yol açmıştır.

3. Anabaptistler ve Türk-Müslüman Algısı

3.1. Erken Dönem Batı'da Anabaptist-Müslüman İlişkileri

Hristiyan ve Müslümanlar arasındaki iletişim erken dönemde çeviri faaliyetleri ve reddiyeler ile ilmî bir düzeyde olumlu bir gelişme gösterse de özellikle Endülüslü tecrübesi ve Haçlı Seferleri ile başlayan süreç Müslüman-Hristiyan ilişkilerini bozmuştur. Bu süreçte Batı'da Müslümanlar genellikle Deccal'in temsilcisi ve istilacılar olarak kabul görmüşlerdir. Aynı bakış açısı Reform sürecinde de devam etmiş ve Martin Luther gibi reformistlerin Türklere hakkındaki söylemleri ile bu olumsuz algı değişmeden devam etmiştir.¹² Aslında Luther'in Türklere hakkında ilk tespitleri daha olumludur. Luther "*Tanrı Türkleri, Hristiyanlara ceza versin, onları yola getirsin diye gönderdi. Bunun için onlara karşı savaşmak mümkün değildir, buna boyun eğip, sabretmek gerek.*"¹³ diyerek Tanrı'nın kırbacı olarak gördüğü Türklere eliyle Hristiyanlığın düzeleceğini belirtmiştir. Ancak daha sonra diğer birçok şair, yazar ve polemik türü kitapların müellifleri gibi Osmanlı Devleti'nin Avrupa üzerinde hâkimiyeti dolayısıyla Türklük ile Müslümanlık bir bütün olarak kabul edildiği için Türklere karşı birleşmek gerektiğini savunmuştur.

Anabaptistleri diğer Protestan gruplardan ayıran diğer bir nokta da onların şiddetten uzak duran politikalar benimsemek olduğunu ifade etmiştik. Şimdi aşağıdaki örneklerle Anabaptistler'in İslam algısı ve Türklere karşı savaşmama nedenlerini incelenecektir.

Batı'daki genel olumsuz algıya rağmen özellikle kendi yöneticilerinin politikalarından memnun olmayan bazı Hristiyanların Türklere kurtarıcı gözüyle baktığı malumdur. İşte Anabaptistler tarihinde de bu paradoks görülmektedir. Bazı Anabaptistler Türkleri Hristiyanlık ile tanıştırılması gereken bir millet olarak kabul ederken, birçoğunun da kabul ettiği gibi onlar Tanrı'nın iradesi ile Hristiyanların çürüten yanlarını tamir etmek için gönderilen askerler olarak kabul edilmiştir.¹⁴ Luther'in her ne kadar Anabaptist olup olmadıklarını belirtmese de Türklere karşı savaşmaya istekli olmayan bazı Almanlardan bahsetmesi¹⁵ de, benzer düşüncede olan insanların varlığını ispatlamaktadır.

¹² S. Koray Er, *Tanrı'nın Sopası Türkler Martin Luther Dönemi ve Öncesi Hristiyan Dünyasında Türk ve İslam Algısı* (İstanbul: Historia Kitap, 2018), 164-168.

¹³ Hikmet Tanyu, "Martin Luther'in Türklere Hakkındaki Sözleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ağustos 1981), 157.

¹⁴ George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Kirksville: Truman State University Press, 3. Basım, 1995), 1266.

¹⁵ Margret Spohn, *Alles getürkt: 500 Jahre* (Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 1993), 21.

Erken dönemde Flemenk asıllı Anabaptistler, Müslümanlara ve Türklere yakın olmuşlardır. Örneğin Pastör Pieter Jansz Twisck (1565-1636) idaresindeki Doopsgezinden adlı Flemenk grubu, kendilerine baskı uygulayan Katolik veya Protestan idarecilerine nazaran Osmanlı idaresinde yaşamayı tercih etmiştir.¹⁶ Ayrıca Amsterdam Mennonitler'i 1657 yılında Kuran-ı Kerim'in Flemenkçe tercümesini yapmışlardır.¹⁷

Anabaptistlerin Müslümanlarla ilişkilerinde en dikkat çeken olaylardan biri, onların Türklere karşı savaşmayı reddetmeleridir. Anabaptistlerin ilk liderlerinden birisi olan Michael Sattler'in (1490-1527), 1527 yılında yargılanma nedeni de Türklere karşı savaşmayı reddetmesidir. Sattler, "Eğer Türkler sizin yurdunuza gelirse kimse onlara karşı savaşmayı doğru olsaydı Türklerden önce kendilerine zulmeden diğer Hristiyanlara karşı savaşmak gerekir"¹⁸ demiş ve mahkeme tarafından o dönemin en büyük düşmanları olarak görülen Türklerin tarafını tutmak suçuyla yargılanmış ve idam edilmiştir. Sattler, aslında bu düşüncesini Hz. İsa'nın öğretilerine dayandırmıştır. Matta 5/21'de geçen "Atalarımıza, 'Adam öldürmeyeceksin. Öldüren yargılanacak' dediğini duydunuz" ifadesinden hareketle, Türklere ya da başka zorbalara karşı savaşmayacaklarını zira Tanrı'nın kendilerine yardım edeceğini söylemiştir.¹⁹ Bu ifadelerden Sattler'in aslında savaşın taraflarından daha çok savaşın kendisine karşı olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle Sattler, Türklere sevgi beslemekte ve ideolojik olarak savaşta taraf olmayı reddetmektedir.

Türklere karşı savaşmamayı benimseyen başka Anabaptistler de mevcuttur. Örneğin Güney Almanya Anabaptistlerinden Ambrosius Spitelmaier (1497-1528), Osmanlıların Avrupa üzerindeki fetihlerinden dolayı korku içerisinde olan insanlara şöyle seslenmiştir: "Bizim İsa'nın düşmanları dediğimiz ve nefret ettiğimiz insanlar sayesinde Tanrı bizi yeniden yükseltecek. Bunlar Türkler olacaktır. Gerçi onlar İsa'nın doğru bir inancı bize getirmiyor olabilir ama bizlere yapıldan daha az baskı yapacaklarını düşünüyorum."²⁰ Spitelmaier'in burada Anabaptistlerin kendi dindaşları tarafından ölüm, sürgün ve eziyetlere uğradığını işaret ettiğini ve Türklerin kendilerine daha hoşgörülü olacaklarına inandığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde İsviçre'nin Bern şehri kronikçisi Valerius Anselm (1475-1547), kendi lordlarının kısır siyasetlerinden usanan köylülerin, onurlu askerler olarak gördükleri Türkleri, kendi dindaşlarına tercih ettiklerini belirtmiştir.²¹ Yine Almanya'nın Tübingiya (Thuringian) bölgesinde yaşayan Anabaptistlerin de Türklere karşı savaşmadıkları için işkence gördükleri aktarılmaktadır.²²

¹⁶ Gary K. Waite, "Menno and Muhammad: Anabaptists and Mennonites Reconsider Islam, 1525-1657", *The Sixteenth Century Journal* 41/4 (Winter 2010), 998.

¹⁷ Bu eser, Salomon Schweigger'in 1616 yılında yazdığı Almanca tercümeyle dayanarak kaleme alınmıştır. Bk. Waite, "Menno and Muhammad", 998. Almanca tercüme için bk. Salomon Schweigger, *Alcoranus Mahometicus, das ist: der Türcken Alcoran, Religion und Aberglauben* (Nürnberg: Halbmayr, 1629). Hatta Salomon'un Almanca çevirisinin diğer Kur'an-ı Kerim çevirileri gibi önyargılar ve yanlış bilgilerden oluştuğu, buna karşılık Mennonitler tarafından yapılan bu çevirinin Müslümanların inandığına yakın bir çerçeveye sahip olduğu ifade edilmektedir. Bk. Waite, "Menno and Muhammad", 998. Ancak bu bilginin her iki çevirinin karşılaştırılması suretiyle teyit edileceğini ifade etmeliyiz.

¹⁸ Michael Sattler, *The Legacy of Michael Sattler* (Pennsylvania: Herald Press, 1973), 71-72.

¹⁹ Sattler, *The Legacy of Michael Sattler*, 72-73.

²⁰ Walter Klaassen vd, *Sources of South German/Austrian Anabaptism* (Kitchener, Ont.: Pandora Press, 2002), 62.

²¹ Tom Scott- Robert W. Scribner, *The German Peasants' War: A History in Documents* (Atlantic Highlands, N.J.: Prometheus Books, 1991), 303.

²² "Confession of Erhard Pilaust", ed. Paul Wappler *Die Täuferbewegung von 1526-1584* (Jena: Gustav Fischer, 1913), 345 akt. Waite, "Menno and Muhammad", 1000.

Anabaptistlerin Türklere karşı silah kullanmadıkları diğer olaylar arasında Mohaç Meydan Savaşı (1526) ve I. Viyana Kuşatması (1529) vardır. Osmanlıların o dönemde Avusturya sınırları içinde kalan (günümüzde Çek Cumhuriyeti) Moravya bölgesine gelmeleri üzerine, bölgede yaşayan bir Anabaptist grup olan Hutteritler imkânları olsa da Türklere karşı direnmeyeceklerini belirtmişlerdir.²³ Hutteritler, Mohaç Savaşına ve Viyana Kuşatmasına destek vermemeleri nedeniyle kendi dindaşları tarafından gördükleri baskılar sonucu Ukrayna, Orta Asya ve Rusya gibi bölgelere göç etmişlerdir. Mennonitlerin en önemli lideri olan Menno Simons (1496-1561) ise diğer Anabaptistlerin aksine Türkleri, Tanrı'nın Hristiyanları dize getirmek için gönderdiği bir halk olarak görmemektedir. Menno, eserlerinde inançsızlar olarak gördüğü Türkler tarafından gelecek bir adaletle ihtiyaçları olmadığını ileri sürmektedir.²⁴

Sattler'in yazdığı iddia edilen ve Anabaptistlerin temel yedi söylemini içeren "Schleitheim İtirafı"²⁵ adlı eser aslında onların şiddet karşısındaki tutumlarının temellerini ve sınırlarını özetleyen bir metindir. İtirafın tamamını bütünsel bir şekilde değerlendirildiğinde Anabaptistlerin silah kullanmayı tehdit, zorda kalmak, kötülüğü engellemek gibi durumlarda zorunlu olarak kullanılabilir kabul ettikleri görülmektedir. Sattler, kılıcın ancak uyarıcı bir görevi olduğunu, kişinin ölümüne neden olduğu için kötü olduğunu ve kendilerinin kılıca karşı gelmekle Hz. İsa'nın mükemmelliğine ulaşmayı başardıklarını savunmaktadır.²⁶ Bu uyarıcı nitelikteki kılıç kullanma ifadesi, şiddetin de elzem olabileceği yerler olabileceği şeklinde yorumlanmakta ve diğer Protestan gruplar tarafından onların gerçekçi olmadıkları eleştirisine yol açmaktadır. Katolik ve Protestanlar, onları yaşanan dönemin barışçıl bir hayat olmadığı ve bundan kaçınılamayacağını şeklinde uyarıya da Anabaptistler savaşa karşı durmaktan vazgeçmemiştir. Anabaptistler aslında şiddetin hayatın parçası olduğunu kabul etmekle beraber onu "düşmüş dünyanın bir parçası" olarak görmektedirler. Onlara göre şiddete başvurmak dünyevi krallıkta yer edinse bile Hz. İsa'nın krallığında olmaması gerekir, bu nedenle ondan mümkün olduğunca uzak durmak gerekmektedir.²⁷

3.2. Rusya ve Orta Asya'da Müslüman-Anabaptist İlişkileri

Anabaptistler'in Müslümanlar ile ilişkileri hep Batı merkezinde gelişmemiştir. Onlar Batı'da Hristiyan nüfusun olduğu yerlerde çektikleri sıkıntılardan dolayı daha rahat olacaklarını düşündükleri bölgelere göç etmişlerdir. Anabaptistlerin 1880'li yıllardan itibaren Rusya ve Orta Asya'ya doğru göç ettikleri bilinmektedir. Osmanlı arşivlerinde bazı Anabaptistlerin Tuna bölgesinden Rusya'ya geçtikleri bilgisi de bu durumu kanıtlamaktadır. Arşiv kayıtlarına göre Karl Edinger ve Franz (Frantz) Gotlieb adında iki Anabaptist'in Osmanlı pasaportlarıyla Rusya'ya ailelerini bulmak için gittikleri ancak burada mezhep propagandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklanarak Sibiry'a gönderildikleri dikkat çekmektedir.²⁸ Buradan hem Anabaptistlerin misyon faaliyetleri hem de farklı coğrafyalara göç

²³ Waite, "Menno and Muhammad", 1002.

²⁴ Waite, "Menno and Muhammad", 1003.

²⁵ John Howard Yoder, *The Schleithem Confession* (Scottsdale: Herald Press, 1977).

²⁶ İtirafı ayrıca internet ortamında da ulaşmak mümkündür. Hillsdale College, "Schleitheim Confession" (Erişim 01 Kasım 2019).

²⁷ Smolin, "A House Divided?", 29.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti [HR. SFR.1]*, No. 10, Gömlek No. 98.

ettikleri gerçeği ortaya çıkmaktadır. Anabaptistler her ne kadar rahata kavuşma amacıyla bu bölgelere göç etmiş ise de özellikle Rusya’da farklı baskılara maruz kalmışlardır. Bolşevik ihtilali (1917) ve Stalin’in idaresi altındaki dönem (1943-1953) onların en fazla baskıya maruz kaldıkları dönemlerdir ve kaynaklara göre 4000 üzerinde Anabaptist bu tarih diliminde infaz edilmiştir.²⁹

Anabaptistler 19. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi’ni geçerek Müslümanların çoğunlukla olduğu Orta Asya’ya doğru göç etmeye başlamışlardır. Anabaptist literatüründe farklı örnekleri bulunan “itiraf” türü çalışmalarda Orta Asya’daki Anabaptist-Müslüman ilişkilerinden bahsedilmiştir. Örneğin bu kaynaklardan birinde Özbekistan’ın Hive bölgesine göç eden Mennonitlerin, Türkmen akıncıları ile karşılaşması ve onların şiddete karşı mamalarından dolayı bu akıncıların kendilerine saldırdığı aktarılmaktadır.³⁰ Daha sonra Özbekler olduğu anlaşılan bu akıncılar, kendilerine “hırsız” ve “katiller” diye hitap eden “Unruh” adlı bir Mennoniti yakalamış ve ona ölüm cezası vermişlerdir. Fakat “Drake” adında başka bir Mennonit, Unruh’un bir ailesi olduğunu ancak kendisinin yalnız olduğunu belirterek onun yerine kendisinin cezalandırılmasını istemiştir. Müslüman akıncılar bunun kendi dinlerine aykırı olduklarını dile getirerek Unruh’u almak istemişler, ancak Mennonitler onun etrafında çember yaparak kenetlenmiş ve birlikte hareket etmişlerdir. Özbekler onların bu kararlılığı karşısında hepsini affetmiştir. Mennonitler’in bu hatırayı asla unutmadıkları ve günümüze kadar anlattıkları kaydedilmektedir.³¹ Dolayısıyla bu bilgilerden hareketle Mennonitlerin, bir taraftan Müslümanları yağmacı kabul ettiği; diğer taraftan cesaret, kararlılık ve şiddete başvurmama noktasında kendilerinin Müslümanların affını kazandıkları vurgulanmaktadır.

Günümüzde de Hive bölgesinde yaşayan Mennonitler’in buradaki hatıralarını canlı tutmak için çeşitli sergiler ve organizasyonlar yapmaları dikkat çekmektedir. Örneğin Mennonitler kendilerini 1880’li yıllarda topraklarına davet eden Hive hükümdarı II. Muhammed Rahim’i saygıyla andıklarını ve onun nezdinde farklı organizasyonlar ile iki toplumun ortak tarihini yaşattıklarını ifade etmektedirler.³²

3.3. Yakın Dönem Müslüman-Anabaptist İlişkileri

16. yüzyılda Osmanlı Türkleri ve Orta Asya’da gelişen Anabaptist-Müslüman ilişkileri yakın dönemde karşılıklı diyalog çalışmaları, kültürel ve dinî meselelerin tartışıldığı organizasyonlarla devam etmiştir. Anabaptistler, dünya üzerinde yaşanan savaşların Müslüman-Hristiyan ilişkilerini kötüye götürdüğünü, kendilerinin şiddete mesafeli oluşları itibarıyla her iki din arasında karşılıklı iletişimi sağlamaları gerektiğini savunmuşlardır. Onlar bir taraftan savaşların vaat edilen barış ve huzuru getirmekten uzak olduğunu kabul ederken diğer taraftan Orta Doğu’ya barış getirme amacıyla bölgeyi kaosa sürükleyen Evanjelik politikaların da olumsuz sonuçlar meydana getirdiğine

²⁹ Andrew P. Klager, “Mennonite Religious Values as a Resource for Peacebuilding between Muslims and Eastern Christians”, *Peace Research* 43/2 (2011), 129.

³⁰ Harry Loewen, *No Permanent City: Stories from Mennonite History and Life* (Waterloo, Ont.: Herald Press, 1993), 131.

³¹ Loewen, *No Permanent City*, 133.

³² *Mennonite World Review*, “Uzbekistan Muslims celebrate Christian neighbors” (Erişim 28 Ekim 2019).

inanmaktadır.³³ Anabaptistler yaptıkları araştırmalarda Evanjelik misyonerlerin Müslümanları anlamak için uğraşmadıklarını farklı istatistiklerle açıklamaya çalışırlar. Örneğin 2003'te yapılan araştırmaya göre Evanjelistlerin yüzde 76'sı İslam dininin özgürlükleri kısıtladığını, yüzde 72'sinin şeriatın insan hakları ihlali olduğuna inandıklarını, yüzde 66'sının İslam'ı dünyayı yıkmaya çalıştığına, yüzde 70'si ise İslam'ı şiddet dini olarak kabul etmektedir.³⁴ Ayrıca Başkan Bush yönetiminin 11 Eylül olaylarından sonra İslam'ı barış dini olarak tanımlamasına rağmen Evanjelistlerin aksi yönde davranarak Hristiyan-Müslüman ilişkilerini zedelediklerini ifade etmektedirler.³⁵ Anabaptistler, Evanjelistlerin şiddete ve önyargılara dayalı politikalarını benimsemediklerini ifade etmekte ve sorunun çözümü için Müslümanlarla karşılıklı iletişime geçmenin gerekli olduğuna inanmaktadırlar. 2005 yılında yapılan Anabaptist-Müslüman Sempozyumu'nun tanıtım yazısında, 11 Eylül olaylarından sonra başlayan İslam karşıtı söylemlerin her iki din arasındaki iletişimi engellediği ve Amerikan hegemonyası ve katı ulusal politikaların Hristiyanlığı temsil etmediği vurgulanmaktadır.³⁶ Anabaptistler bu iletişimi engelleyen hususlardan birinin de Müslümanlar hakkında edindikleri yanlış bilgiler olduğunu kabul etmektedirler. Çünkü İslam ve Müslümanlar ile ilgili bilgilerinin Müslüman âlimler yerine Katolik, Anglikan, Presbiteryen ve Lutheryan araştırmacılara dayandığını ve bu durumun yanlış sonuçlar doğurduğunu ifade etmişlerdir.³⁷

Anabaptistler, yanlış politikaları engellemek, dünya üzerinde farklı inançlar arasında iletişimi güçlendirmek ve çatışmaları önlemek için uygun bir siyasi düzen kurulmasını savunmaktadır. Buna göre sivil hükümetler eğer Hristiyanlığa uygun bir politika benimseyeceklerse bu ancak Hz. İsa'nın diğer insanların da yaşam hakkına saygı duymasına benzer bir anlayış benimsemeleri ile gerçekleşecektir.³⁸ Anabaptistler Hz. İsa döneminde bunun mümkün olduğunu ancak günümüzdeki devletin Kudüs merkezli bir sistem olmadığını savunmakta ve bu nedenle problemin çözümünün kilise işlerinin kilisede, devlet işlerinin devlette kalması olduğuna inanmaktadırlar.³⁹ Onlar kendi dindaşlarını dinî inançlar üzerinden eleştiremediği için çözümü devlet erki ile kilise işlerinin bağımsız olmasında bulmuşlardır. Zira inançlarından dolayı asimile olan ve yaşam hakkı verilmeyen Anabaptistler diğer Hristiyanlarla din üzerinden bir hesaplaşma yerine yozlaştıklarını düşündükleri siyaseti eleştirmeyi tercih etmişlerdir.

Anabaptistlerin bu anlayışları Luther'in iki krallık teorisi ile benzerlik göstermektedir. Zira Lutheryan Protestanlık iki krallık teorisi ile idareciler ile Kilise arasında bir ayırım

³³ Duane K. Friesen, *Artists, Citizens, Philosophers: Seeking the Peace of the City* (Pennsylvania: Herald Press, 2000), 234.

³⁴ J. Dudley Woodberry, "A Global Perspective on the Current Status of Christian-Muslim Relations", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 66.

³⁵ Woodberry, "A Global Perspective on the Current Status of Christian-Muslim Relations", 66.

³⁶ Jonathan Bonk, "Foreword", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 13-15.

³⁷ John A. Lapp, "The Mennonite Engagement with Muslims: A Historical Overview", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 98.

³⁸ Friesen, *Artists, Citizens, Philosophers*, 235.

³⁹ David W. Shenk, *Journeys of the Muslim Nation and the Christian Church: Exploring the Mission of Two Communities* (Pennsylvania: Herald Press, 2003), 157.

yapmaktadır. Dolayısıyla Lutheryan anlayış din ve siyaseti birbirinden bağımsız ele almakta ve her birinin kendi sorumluluğu ölçüsünde hareket etmesini kabul etmektedir.⁴⁰ Ancak Kalvinizm için siyasi ile dinî alan ayırmadır, yani dinî alanda en yüksek otorite olan Tanrı, bir konudaki iradesini yöneticisinin nezdinde gerçekleştirir. Kalvinizm hayatın her sahasında yetkili kişinin Tanrı iradesi ile çalışacağını kabul ederek, Tanrı'nın görkeminin her alana ulaşması amacıyla her türlü yöntemin uygulanabilir olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla sevgiyi bâki kılmak için şiddetin kaçınılmaz olduğu durumda şiddet uygulanmasının Hz. İsa'ya karşı gelmek anlamına gelmediğini kabul etmektedir.⁴¹

Nihayetinde Anabaptistler'in dünyevi ve tanrısal krallıkları ayrı kabul etmek noktasında, Kalvin'den ziyade Luther'e yakın olduklarını söyleyebiliriz. Ancak buna rağmen her ikisinin güç kullanmak konusunda farklı düşündükleri görülmektedir. Zira Luther iki dünya teorisine göre bu dünyanın yozlaşmış olduğunu kabul etmektedir ancak yine de kural koyucuların kılıçla kendilerini savunması konusunda kimi zaman tereddüt etmekte yani sevdiklerini koruma ile şiddetten uzak olma konusunda gel-gitler yaşamaktadır.⁴² Buna rağmen Anabaptistler, siyasetin ve kilisenin beraber hareket ettiği bir düzenin Hristiyanlık olamayacağını, İsa'nın krallığının sevgi üzerine kurulu olduğunu ve bu nedenle düşmanların dahi sevilmesi gerektiğini kabul etmektedir.⁴³ Bu bakımdan Türklere yakın olmanın ve İncil'i onlara vaaz etmenin mümkün olacağına inansalar da, Luther'in aksine Türklerle savaşmayı kesinlikle reddetmişlerdir.

3.4. Diyalog ve Misyonerlik Arasında

Anabaptistlerin Evanjelist politikaları eleştirdiği ve Müslümanlara karşı daha hoşgörülü oldukları görülse de, bu durum Anabaptistlerin misyonerlik hedeflerinden vazgeçtikleri anlamına gelmemektedir. Zira Anabaptistlerin farklı İslam ülkelerinde yaptıkları faaliyetler dikkat çekmektedir. Örneğin Endonezya ve Afrika'nın farklı yerlerinde eğitim, tarım araştırmaları ve teknoloji konusunda Müslümanlarla çalıştıkları bilinmektedir. Örneğin Endonezya Mennonit Kilisesi, hükümetin desteği ile ülkede öğretmenler istihdam ederek modern tarım teknikleri üzerinde çalışmaktadır.⁴⁴ Bunlar dışında Ortadoğu ve Balkanlarda özellikle 1990 yılından sonra bazı tarım, eğitim ve dil öğretimi gibi hususlarda faaliyetlerde bulduklarını bilinmektedir.⁴⁵ Avustralya ve Yeni Zelanda'da da Anabaptistlerin Müslüman-Hristiyan diyalogu için yaptıkları faaliyetler dikkat çekmektedir. Örneğin Ocak 2019 tarihinde Avustralya ve Yeni Zelanda Anabaptist Cemiyeti'nin düzenlediği "Uzlaş" temalı konferansta Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında ortak iletişim dili konuşulmuştur.⁴⁶

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 213-224.

⁴¹ Smolin, "A House Divided?", 35.

⁴² Smolin, "A House Divided?", 33.

⁴³ Shenk, *Journeys of the Muslim Nation and the Christian Church*, 35.

⁴⁴ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 348.

⁴⁵ Bob Stauffer, "Turkey", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 163.

⁴⁶ The Anabaptist Association of Australia & New Zealand, "On the Road Conference 2019-Reconcile" Erişim 19 Aralık 2019).

Anabaptistlerin sosyal tabanlı bu faaliyetlerinin misyonerlik faaliyetlerinden bağımsız olmadığı görülmektedir. Zira Anabaptistlerin yaptıkların çalışmalarında İslam ülkelerinde Hristiyanlığa kazandırdıkları kişilerden bahsetmeleri bunu doğrulamaktadır.⁴⁷ Ancak Anabaptistler ısrarla, kendilerinin Evanjelistler ve diğer Protestan gruplar gibi birtakım zorlamalar ve farklı misyonerlik tekniklerine başvurmadıklarını, sadece sevgiye ve barışa odaklandıklarını ve Hz. İsa'nın öğretilerini paylaşma hedefleri olduklarını ifade etmektedirler. Ayrıca diğer misyoner gruplardan farklı olarak her iki din arasında çözülemez itikadî farklılıklar olduğu gerçeğini de kabul ettiklerini savunurlar. Örneğin vahiy olgusunun Hristiyanlıkta Hz. İsa ile İslam'da ise Kur'an-ı Kerim ile karşılık bulunduğunu dolayısıyla vahiy noktasında bir uzlaşma beklemediklerini ancak her iki dinde de ortak bir değer olan Hz. İsa merkezinde inanchı insanların iletişim kurabileceklerine inandıklarını söylemeleri dikkat çekmektedir.⁴⁸

3.5. Öne Çıkan Merkezler:

3.5.1. Kanada

Anabaptistlerin Müslümanlar ile diyalog çabalarının daha çok Amerika ve Kanada kaynaklı olduğu, Avrupa'da yaşayan Anabaptistlerin bu çalışmalara fazla dâhil olmadıkları görülmektedir.⁴⁹ Son yıllarda Müslüman nüfusun çoğaldığı Kanada'da, Anabaptistler ile Müslümanlar arasındaki iletişim kuvvetlenmiş ve bu doğrultuda farklı organizasyonlar, toplantılar ve kültür turları ile karşılıklı diyalog çalışmaları yapılmıştır. Bu diyalogun bir ayağı Mennonitlere ait kuruluşlar ve üniversiteler diğer ayağı ise Müslümanların oluşturdukları sivil toplum kuruluşları ve cami merkezli sosyal dayanışma kuruluşlarıdır.

3.5.2. Türkiye

Anabaptistlerin Türkiye üzerindeki faaliyetlerini ise genelde *Rosedale Mennonite Missions* adında bir cemiyet üstlenmiştir. 1970 yılından beri farklı ülkelerde faaliyet gösteren bu cemiyet, 1982 yılından itibaren Türkiye'nin özellikle güneydoğu bölgesinde faaliyet göstermektedir. Kuruluş, Türkiye'deki amacını Hz. İsa'nın öğretileri tanıtmak olarak ifade etmekte ancak bu öğretileri yaymakta oldukça zorlandıklarını ifade etmektedir.⁵⁰ Kanaatimizce Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Süryani, Ermeni ve diğer Hristiyanların Protestan misyonerliğine karşı duruşları da Anabaptistler'in başarısızlığında etkili olmuş olabilir.

3.5.3. İran

Anabaptistler ve Müslümanlar arasındaki temaslarda kurumlararası çalışmalarla dikkat çeken iki grup İran Şiileri ile Amerika ve Kanada Mennonitleri'dir. Kurumlar arasındaki ilişkiler 1990 yılında İran'ın Manjil-Rudbar kentinde meydana gelen ve kırk bin insanın ölümü ile sonuçlanan deprem sonrası bölgeye gelen dört *Mennonite Central Com-*

⁴⁷ Dyck, *Introduction to Mennonite History*, 367-387.

⁴⁸ Krabill vd., "Anabaptists Meeting Muslims", 19.

⁴⁹ Krabill vd., "Anabaptists Meeting Muslims", 21.

⁵⁰ Stauffer, "Anabaptists Meeting Muslims", 163.

mittee (MCC) üyesinin ziyaretleri sonrasında başlamıştır. Daha sonra İmam Humeyni Eğitim ve Araştırma Enstitüsü'nün Toronto'ya gitmesi ve Kuzey Amerikan Mennonit öğrencilerinin de Kum şehrine gelmesi ile devam etmiştir.⁵¹

İran Şiileri ve Kanada Mennonitleri arasındaki ilişkiler günümüze kadar bir silsile halinde devam eden sempozyumlarla sürmektedir. Bu sempozyumlar Hartford Teoloji Enstitüsü (Hartford Seminary Institutions), Georgetown Üniversitesi Müslüman-Hristiyan İlişkileri Merkezi (Center for Muslim-Christian Understanding), karşılıklı öğrenci değişimi programları düzenleyen Toronto Mennonite Teoloji Merkezi ile İran'ın Kum şehrindeki İmam Humeyni Eğitim ve Araştırma Merkezi ve bu sempozyumların sponsorluğunu yapan Mennonit Merkez Cemiyetinin (Mennonite Central Committee) öncülüğünde sürdürülmektedir.⁵² Bu doğrultuda en son Hristiyan-Müslüman Toplantısı İran'ın Kum kentinde 7-11 Mart 2018'de "diğer dinlere karşı antipati, ahlaki kriz, hayatın anlamı, arkadaşlık, kimlik krizi, sosyal ağlar, gençlik ve maneviyat" temaları dahilinde yapılmıştır.⁵³

Bütün bu bilgilerden hareketle Anabaptistlerin Müslümanlarla diyalog kurmaya devam ettiklerini ancak bu temasların misyonerlik ve dinlerarası diyalogun problemlerinden bağımsız olmadığı görülmektedir. Zira Anabaptistlerin diğer misyonların kullandığı dile benzer şekilde Hristiyanlık öğretileri ile İslam arasında benzerlikler olduğundan hareketle her iki geleneğin aynı kaynaktan beslendiğini ve ortak nokta olan Hz. İsa'da buluşmak koşuluyla bir diyalog kurulacağını ifade etmeleri problemlidir.⁵⁴

Ayrıca din mensuplarının iletişimi önemli olsa da bu iletişimi dinler arasında gerçekte birbirleriyle alakası olmayan itikadî ve sosyal benzerlikler odağında dile getirmek problemlerle bir karşılaştırmadır. Bu bakımdan Anabaptistlerin her iki din arasında bir diyalog kurma telaşı içerisinde bazı bilgilerin çarpıtılması, kavramların anlamlarının silikleştirilmesi de göze çarpmaktadır. Örneğin 2005 yılında Anabaptist-Müslüman Konferansı'nın bildiriler kitabının ilk tebliğinde "İslam ve İncil'de Tanrı'nın Krallığı" (The Kingdom of God in Islam and the Gospel) gibi bir başlığın seçilmesi bu düşüncemizi doğrulamaktadır.⁵⁵ Yine aynı şekilde İslam'daki sünnet inancı ile İncil'de belirtilen yaşam tarzının benzer olduğunun vurgulanması da başka bir örnektir.⁵⁶ İslam inancında Tanrı'nın Krallığı gibi kavram bulunmamakta ayrıca enkarnasyon, teslis ve aslı günahahtan oluşan bir dini yaşamın sünnet ile benzerliği de asla söz konusu değildir. Şüphesiz bu benzerlik kurma çabası dinlerin kendilerine ait terminolojilerin ve anlam dünyasının kaybolması tehlikesini barındırmaktadır.

Yine Anabaptist-Müslüman konferansında Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in hayat hikâyesinin karşılaştırıldığı bir başka yerde her ikisinin de kendi dönemlerinde bilge kabul

⁵¹ Emmanuel Katongole - Chris Rice, *Reconciling All Things: A Christian Vision for Justice, Peace and Healing* (Illinois: Intervarsity Press, 2008), 105.

⁵² Woodberry, "Anabaptists Meeting Muslims", 66.

⁵³ Canadian Mennonite University (CMU), "Shi'a Muslim-Mennonite Christian Dialogue 7" (Erişim 11 Kasım 2019).

⁵⁴ Shenk, *Journeys of the Muslim Nation and the Christian Church*, 17.

⁵⁵ J. Dudley Woodberry, "The Kingdom of God in Islam and the Gospel", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 48.

⁵⁶ Woodberry, "Anabaptists Meeting Muslims", 49.

edilen kişiler tarafından tanındığı dile getirilmektedir. Buna göre Hz. İsa'nın Yahya Peygamber tarafından tanındığı kabul edilirken, peygamberimizin de İslam literatüründe varlığı tartışma konusu olan⁵⁷ ve muteber kaynaklara dayanmayan Bahîrâ tarafından tanınıp kabul edildiğine dikkat çekilmektedir.⁵⁸ Benzer karşılaştırmalar söz konusu bildiri üzerinde Hz. İsa ve Hz. Muhammed, İncil ve Kur'an gibi temalar üzerinden devam etmektedir. Dolayısıyla dile getirilen ve ilmî geçerliliği tartışmalı olan benzerliklerin birbirleriyle kıyas edilmesinde sıkıntılar olduğu aşikârdır. Zaten sempozyuma katılan Müslüman ilim adamı Bedru Hussein Muktar da Hz. Muhammed ile Hz. İsa'nın yeniden dirilme noktasında benzerlikleri olmadığını ve Hz. İsa'nın çarmıhtaki ölümü noktasında her iki dinin de tamamen farklı düşündüklerini ifade etmesi bu problemi göstermektedir.⁵⁹ Dolayısıyla Anabaptistler İslam ile iletişim halinde olma ve İslamofobiye karşı olmaları, Suriyeli göçmenlere yardımcı olmaları takdir edilse bile dinlerarası diyalog kapsamında dinleri bir bütün haline getirmeleri onların halis niyetlere sahip oldukları noktasında tereddütler oluşmasına sebep olmaktadır.

Sonuç

Kitâb-ı Mukaddes metinlerine dayanan bir din anlayışı benimseyen ve Papalığın dini otoritesini eleştirerek herkesin din adamı olabileceğini kabul eden Protestanlık, zamanla kendi içinde farklı alt gruplara ayrılmıştır. Bu gruplardan biri de Yunanca "yeniden vaftiz etmek" (ἀναβαπτισμός) anlamına gelen Anabaptizm'dir. 1525 yılında Zürih merkezli olarak ortaya çıkan ve bebek vaftizi yerine yetişkin vaftizini esas aldıkları için "yeniden vaftizciler" olarak adını duyuran bu Protestan grubu erken dönemden itibaren diğer Protestan gruplarla tartışmalar yaşamıştır. Reform sürecini başlatan Luther'in, Türkler ve Müslümanlara yönelik olumsuz tepkileri göz önüne alındığında yine Protestan gruplar arasında sayılan Anabaptistlerin Luther'den farklı bir öteki algısına sahip olmaları dikkat çekmektedir. Onların erken dönemden itibaren şiddete karşı durmayı benimsemeleri nedeniyle diğer Protestan gruplar tarafından eleştirildiğini görmekteyiz.

Savundukları bebek vaftizi teolojik tartışmaları meydana getirmiş ancak Türklerle karşı savaşmamaları politik bir başkaldırı olarak görülmüştür. Bu duruşları nedeniyle Anabaptistler Rusya ve Orta Asya gibi bölgelere göç etmeye zorlanmışlardır. Onlar bu bölgeye geldiklerinde oradaki Müslümanlarla temasları hakkında da kendi kaynaklarında bilgiler vermişlerdir. Bu bilgilerin bir kısmı Müslümanların savaşçı bir millet olduğu kadar merhametli olduklarını da ifade etmektedir. Günümüzde ise Anabaptistler'in özellikle Amerika, Kanada ve İran'da yaşayan Müslümanlar ile iletişim halinde oldukları bilinmektedir. Bu iletişim çoğunlukla sosyal yardımlar ve psikolojik destekler ile sağlanmaktadır. Yine Kanada Mennonitleri ve İran Şiiileri arasındaki öğrenci değişimi ile başlayan diyalog süreci de dikkat çekmektedir. İran'da 1990 yılında meydana gelen deprem sonrasında başlayan

⁵⁷ Bk. Mustafa Fayda, "Bahîrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 4/486-487.

⁵⁸ Woodberry, "Anabaptists Meeting Muslims", 50.

⁵⁹ Bedru Hussein Muktar, "Response: Communities in Mission—the Church and the Ummah", *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill v.d. (Pennsylvania: Herald Press, 2005), 59.

diyalog süreci daha sonra karşılıklı öğrenci değişim programları ile devam etmiştir. Ayrıca farklı şehirlerde çeşitli temalarla Mennonit-Şii diyalog sempozyumları da düzenlenmektedir.

Ayrıca Anabaptistlerin Evanjelist politikaları eleştirdiği ve Müslümanlara karşı daha hoşgörülü oldukları görülse de bu Anabaptistlerin misyonerlik hedeflerinden vazgeçtikleri anlamına da gelmemektedir. Zira Endonezya, Balkanlar ve Orta Doğu olmak üzere farklı ülkelerde dil eğitimi, tarım teknikleri gibi konularda çalışmalarda bulunmakla beraber Hristiyanlığa kazandıracak bireylerden bahsetmeleri ve düzenli olarak bu gelişmeleri raporlaştırdıkları bilinmektedir. Nihayetinde din mensuplarının iletişimi önemli olsa da bu iletişimi dinler arasındaki aslında birbirleriyle alakası olmayan itikadî ve sosyal benzerlikler odağında dile getirmek problemleri bir karşılaştırmadır. Bu bakımdan diyaloğun diğer yüzünde misyonerlik çalışmalarının bulunduğu da hatırlanarak hareket edilmeli ve buna uygun politikalar geliştirilmelidir.

Kaynakça

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti [HR. SFR.1]*. No. 10, Gömlek No. 98. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Bonk, Jonathan. "Foreword". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*. ed. James R. Krabill vd..13-17. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Brinsley, John. *The Doctrine and Practice of Infant Baptism*. Tennessee: Puritan Publications, 2014.
- CMU, Canadian Mennonite University. "Shi'a Muslim-Mennonite Christian Dialogue 7". Erişim 11 Kasım 2019. <https://www.cmu.ca/community.php?s=dialogue7>
- Çatalbaş, Resul. *Radikal Reformistler: Hristiyanlıkta Anabaptist Hareket*. Ankara : Berikan Yayınevi, 2015.
- Dyck, Cornelius J. *An Introduction to Mennonite History: Popular History of the Anabaptists and the Mennonites*. Pennsylvania: Herald Press, 3. Basım, 1993.
- Elton, G. R., *Reformasyon Avrupası: 1517-1559*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2012.
- Er, S. Koray. *Tanrı'nın Sözü Türkler Martin Luther Dönemi ve Öncesi Hristiyan Dünyasında Türk ve İslam Algısı*. İstanbul: Historia Kitap, 2018.
- Erbaş, Ali. *Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Fayda, Mustafa. "Bahârâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/486-487. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Friesen, Duane K. *Artists, Citizens, Philosophers: Seeking the Peace of the City*. Pennsylvania: Herald Press, 2000.
- Goertz, Hans Jürgen. *The Anabaptists*. London: Routledge, 2. Basım, 2008.
- Hillsdale College, "Schleitheim Confession". Erişim 01 Kasım 2019. <https://online.hillsdale.edu/file/western-heritage-2017/lecture-09/The-Schleitheim-Confession.pdf>
- Katongole, Emmanuel - Rice, Chris. *Reconciling All Things: A Christian Vision for Justice, Peace and Healing*. Illinois: Intervarsity Press, 2008.
- Keleş, Hatice. *Evanjelik Bir Hareket : Anabaptist Mennonit Kilisesi*. Ankara: Berikan Yayıncılık, 2018.
- Klager, Andrew P. "Mennonite Religious Values as a Resource for Peacebuilding between Muslims and Eastern Christians". *Peace Research* 43/2 (2011), 127-155.
- Klaassen, Walter vd.. *Sources of South German/Austrian Anabaptism*. Kitchener, Ont.: Pandora Press, 2002.
- Krabill, James vd.. "Preface". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*. ed. James R. Krabill vd., 17-25. Pennsylvania: Herald Press, 2005.

- Lapp, John A. "The Mennonite Engagement with Muslims: A Historical Overview". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*. ed. James R. Krabill vd.. 89-115. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Loewen, Harry. *No Permanent City: Stories from Mennonite History and Life*. Waterloo, Ont.: Herald Press, 1993.
- Mennonites of Ontario. "Mennonite-Muslim Dialogue In Search of Promised Lands" Erişim 20 Mart 2017. <https://ontariomennonitehistory.org/2017/03/20/mennonite-muslim-dialogue-a-quick-review/>
- Mennonite World Review. "Uzbekistan Muslims Celebrate Christian Neighbors". 28 Ekim 2019. <http://mennoworld.org/2019/10/28/news/uzbekistan-muslims-celebrate-christian-neighbors-of-long-ago/>
- Muktar, Bedru Hussein. "Response: Communities in Mission-the Church and the Ummah". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*. ed. James R. Krabill vd.. 59-63. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Olgun, Hakan. *Luther ve Reformu Katolisizm'i Protesto*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- Olgun, Hakan. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Sattler, Michael. *The Legacy of Michael Sattler*. Pennsylvania: Herald Press, 1973.
- Schweigger, Salomon. *Alcoranus Mahometicus, das ist: der Türcken Alcoran, Religion und Aberglauben*. Nürnberg: Halbmayer, 1629.
- Scott, Tom- Scribner Robert W., *The German Peasants' War: A History in Documents*. Atlantic Highlands, N. J: Prometheus Books, 1991.
- Shenk, David W. *Journeys of the Muslim Nation and the Christian Church: Exploring the Mission of Two Communities*. Pennsylvania: Herald Press, 2003.
- Smolin, David M. "A House Divided? Anabaptist and Lutheran Perspectives on the Sword". *Journal of Legal Education* 47/1 (Mart 1997): 28-38.
- Spohn, Margret. *Alles getürkt: 500 Jahre*. Oldenburg: Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 1993.
- Stauffer, Bob. "Turkey". Ed. James R. Krabill - David W. Shenk - Linford Stutzman. 162-163. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Tanyu, Hikmet. "Martin Luther'in Türkler Hakkındaki Sözleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ağustos 1981), 151-161. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000616.
- The Anabaptist Association of Australia & New Zeland, "On the Road Conference 2019-Reconcile" Erişim 19 Aralık 2019. <https://anabaptist.asn.au/conference/>
- Waite, Gary K. "Menno and Muhammad: Anabaptists and Mennonites Reconsider Islam, 1525-1657". *The Sixteenth Century Journal* 41/4 (Winter 2010), 995-1016.
- Williams, George Huntston. *The Radical Reformation*. Kirksville: Truman State University Press, 3. Basım, 1995.
- Woodberry, J. Dudley. "A Global Perspective on the Current Status of Christian-Muslim Relations". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*. ed. James R. Krabill vd..- 63-75. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Woodberry, J. Dudley. "The Kingdom of God in Islam and the Gospel". *Anabaptists Meeting Muslims: A Calling for Presence in the Way of Christ*, ed. James R. Krabill vd..- 48-59. Pennsylvania: Herald Press, 2005.
- Yoder, John Howard. *The Schleithem Confession*. Scottdale: Herald Press, 1977.